

БИБЛИОГРАФИЧЕСКИЕ ССЫЛКИ

1. Бромлей Ю. В. Этнос и этнография. М. : Наука, 1983. 142 с.
2. Шамакмурова Р. К. Фольклор как механизм трансляции коллективной памяти // Вестник ТГПУ. 2017. № 6 (186). С. 137–141.
3. Юдин С. В. Фольклор и этническая идентичность // Этнографическое обозрение. 2008. № 1. С. 35–42.
4. Assmann J. Cultural Memory and Early Civilization. Writing, Remembrance, and Political Imagination. Cambridge : Cambridge University Press, 2011. 319 p.
5. Dundes A. Interpreting Folklore. Bloomington : Indiana University Press, 1980. 304 p.
6. Halbwachs M. On Collective Memory. Chicago : University of Chicago Press, 1992. 254 p.
7. Propp V. Morphology of the Folktale. Austin : University of Texas Press, 1968. 184 p.

УДК 82(474)+001.89+37.013

МЕХАНІЗМЫ ПАМ'ЯЦІ І ЗАБЫЦЦЯ Ў ФАРМІРАВАННІ БЕЛАРУСКАГА ЛІТАРАТУРНАГА КАНОНА

А. П. Бязлепкіна-Чарнякевіч

*Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт, пр. Незалежнасці, 4,
220030, г. Мінск, Беларусь, a.biazlepkina@gmail.com*

У артыкуле разглядаюцца механізмы фарміравання і трансфармацыі беларускага літаратурнага канона праз прызму культурнай памяці і забыцця. Аналізуецца, чаму менш вядомыя аўтары, нягледзячы на ўключэнне ў школьныя праграмы, не замацоўваюцца ў масавай свядомасці. Выдзяляюцца фактары: разрыў культурнай пераемнасці, фармальны рэабілітацыя, недахоп медыйнай падтрымкі і ідэйныя бар'еры. Падкрэсліваецца неабходнасць комплекснай работы па актуалізацыі спадчыны праз адукацыю, медыя і культурныя практы для ўмацавання нацыянальнай літаратурнай памяці.

Ключавыя словы: беларуская літаратура; літаратурны канон; культурная памяць; школьная праграма; масавая свядомасць.

Да напісання гэтага тэксту мяне падштурхнуў уласны досвед выкладання беларускай літаратуры. Студэнты-нефілолагі абсалютна натуральна ведаюць Кандрата Крапіву і няўпэўнена рэагуюць на прозвішчы Алеся Гаруна, Уладзіміра Дубоўкі, Максіма Гарэцкага ці Міхася Зарэцкага. Можна было б паківаць на 30–40-гадовую адсутнасць персаналій гэтых пісьменнікаў і іх твораў у беларускім культурным кантэксце, але з моманту іх вяртання ў афіцыйны літаратурны канон прайшло больш за 60 гадоў (і каля 20 гадоў – з часу вяртання ў школьную праграму), ды і самі студэнты нарадзіліся ў новым тысячагоддзі. Чаму ўключэння ў праграмы і літаратурны канон недастаткова? Якія сацыяльныя механізмы вытлумачваюць, што гэтых пісьменнікаў «недаварнулі» ў беларускую масавую свядомасць?

Літаратурны канон фарміруецца для патрэб дзяржавы (напрыклад, няма літаратурных канонаў у народаў, якія не маюць сваёй дзяржаўнасці) і рэалізуецца найчасцей праз інстытуцыі адукацыі. Літаратурны канон фарміруюць дамінантныя групы (сукупнасці людзей пэўнага полу, узросту, нацыянальнасці, сацыяльнага статусу, палітычных поглядаў, што маюць права і магчымасці легітымізаваць пісьменнікаў).

Пры змене дамінантнай групы адбываецца пераструктураванне літаратурнага канона. У беларускай літаратуры апошняе такое значнае пераструктураванне адбылося пасля распаду СССР. Так, напрыклад, канцэпцыя шматмоўнасці беларускай літаратуры, якая запачаткоўвалася ў 1950-х гг., нарэшце знайшла сваю рэалізацыю ў школьнай праграме (варта ўдакладніць, што да гэтага былі падрыхтаваны ўсе матэрыялы: зроблены пераклады асноўных мастацкіх тэкстаў). Пазначым «на палях»: людзям, якія вывучалі ў школе твор Яна Баршчэўскага «Шляхціц Завальня, або Беларусь у фантастычных апавяданнях», сёння каля 40 гадоў (калі арыентавацца на дэмаграфічную статыстыку, то прыблізна палова насельніцтва сучаснай Беларусі вывучала Я. Баршчэўскага ў школе).

Вядома, тут можа ўзнікнуць пытанне, ці заслугоўваюць вышэйзгаданыя аўтары таго, каб актыўна функцыянаваць у масавай свядомасці, але даказваць гэта не мэта дадзенага артыкула. Верагодна, для больш грунтоўнага даследавання варта было б правесці сацыялагічнае апытанне, каб вызначыць ступень пазнавальнасці некаторых беларускіх класікаў са школьнай праграмы ў студэнцкім асяроддзі. Але тут галоўны фокус будзе на некаторых механізмах фарміравання і захавання памяці пра пісьменнікаў у прыватнасці і літаратурны працэс наогул.

Відавочна, ёсць частка «адказнасці» пісьменнікаў тым, каб патрапіць у культурную памяць народа. Так, на першы погляд, які ўсё ж патрабуе дадатковага даследавання, «Шляхціц Завальня» Я. Баршчэўскага «інтэрналізаваны» (А. Эрл) лепей за творы іншых аўтараў не па пазалітаратурных прычынах (а сцвярджаць так ёсць спакуса, калі ідзе гаворка пра У. Дубоўку ці М. Гарэцкага), а таму што яго твор дае больш магчымасцей звесці яго да «дзіцячых казак», да таго ўзроўню, які натуральна адпавядае ўзроўню школьнікаў (зрэшты, Міхась Лынькоў для масавай свядомасці не аўтар эпапеі «Векапомныя дні», а аўтар аповесці «Міколка-паравоз», а Кандрат Крапіва не аўтар рамана «Мядзведзічы» і нават не драматург, а найперш байкапісец). А для разумення творчасці Максіма Гарэцкага ці Алеся Гаруна трэба больш грунтоўная падрыхтоўка. Але гэта не адзіны і нават не вызначальны фактар. Як і сам факт наяўнасці твораў пісьменніка ў школьнай праграме выглядае недастатковым.

Пісьменнікі не траплялі ў беларускі літаратурны канон ці выпадалі з яго па розных прычынах (моўныя абмежаванні, ідэйная неадпаведнасць літаратурнаму канону, маргіналізаванасць з прычыны полу, нацыянальнасці і г. д.). Але для разумення працэсаў фарміравання літаратурнага канона трэба паглядзець, якім чынам пісьменнікі заставаліся ў каноне ці вярталіся ў яго.

У савецкі час – час цэнтралізаванага літаратурнага працэсу – кананізацыя адбывалася наступным чынам. Поле літаратуры было зрошчана з полем улады: легітымізаваныя пісьменнікі займалі важныя дзяржаўныя пасады, мелі іншыя матэрыяльныя прывілеі. Бюро агітацыі і прапаганды, таварыства «Веды»,

Саюз пісьменнікаў БССР арганізоўвалі рэгулярныя сустрэчы пісьменнікаў з працоўнымі: немагчыма было жыць у БССР і не пабачыць жыўцом ніводнага пісьменніка. Таксама адбывалася рэгулярная медыйная падтрымка значных дат ці падзей у жыцці пісьменніка (юбілей, выданне кнігі, экранізацыя твора і г. д.), хаця тут важна падкрэсліць, што публічнасць мела вельмі фармальны, нават уніфікаваны характар (папарацы не ганяліся за фотаздымкамі з высяляў і іншых прыватных падзей). З гэтай фармальнасці нават іранізаваў Кандрат Крапіва, калі ў час чарговых урачыстасцей развітаўся: «Да наступнага юбілею!».

Нават такі фармальны падыход вельмі шмат значыць, калі гаворка ідзе пра літаратуру, якая выконвае для нацыі і дзяржавы аб'яднаўчую функцыю: «Так, напрыклад, падчас кожнага года, прысвечанага Шэкспіру, Гётэ ці Сервантэсу, згадка гэтых аўтараў і іх твораў выкарыстоўваецца для абуджэння ідэй “вялікай” традыцыі і нацыянальнай ідэнтычнасці сярод людзей з самых розных слаёў грамадства – нават калі згаданыя тэксты многія з іх ніколі не чыталі» [3, с. 195]. Рэмарка пра тое, што нацыянальны літаратурны канон, літаратурныя класікі аб'ядноўваюць нават тых, хто не чытаў іх творы, выглядае вельмі важнай. Гэта значыць, што істотнымі з'яўляюцца не толькі самі тэксты і асобы, але і размова пра іх, інтэрпрэтацыя: «Літаратура як носьбіт культурнай памяці – гэта, перадусім, феномен рэцэпцыі» [3, с. 194]. Класіку лягчэй перажыць пераструктураванне канона і застацца ў ім, калі ягоная творчасць дастаткова шматслойная і разнастайная, каб пры змене дамінантных груп адпавядаць патрэбам новай супольнасці.

Такім чынам, у нейкім сэнсе класікі літаратуры – асобы, якіх «прызначылі» на гэтае месца дзеля аб'яднання нацыі. Дакладней, хтосьці з іх меў і ўласную канцэпцыю, як напрыклад, Францішак Багушэвіч, а хтосьці з гістарычных прычын не мог бачыць у такой далёкасяжнай перспектыве (напрыклад, пісьменнікі першай паловы XIX ст.). І тады літаратуразнаўцы нават ставяць пытанне пра мэтазгоднасць пабудовы канона з такіх «неўсвядомленых» элементаў: «Выбухова небяспечным з'яўляецца пытанне, <...> ці трэба наогул распрацоўваць гісторыю беларускай літаратуры для даўнейшых эпох» [1, с. 121] (сімптаматычна, што гэтае пытанне лягчэй паставіць не беларускай, а замежнай даследчыцы, для якой наяўнасць вялікай *беларускай* (курсіў М. Рутц) літаратурнай традыцыі з яе далёкасяжнымі дзяржаўнымі эфектамі аб'ектыўна не з'яўляецца нацыянальнай каштоўнасцю). Хаця тая ж М. Рутц прызнае, што «гісторыя літаратуры несупынна перапісваецца, і кожнае пакаленне робіць праекцыю сваёй сучаснасці на мінуўшчыну» [1, с. 117].

Магчыма, трэба прызнаць, што навуковы літаратурны канон і адукацыйны літаратурны канон – гэта каноны, якія робяцца на розных падставах і з рознымі мэтамі (і тады Адам Міцкевіч можа не быць у навуковым, але мусіць быць у адукацыйным). Хаця такая навуковая дакладнасць і абараніла б беларусаў ад бясконцых спрэчак у сінхраніі, у дыяхраніі для беларускай дзяржавы і беларускай нацыі гэта неаптымальны варыянт. Напрыклад, у літаратурны канон у сучаснай Грэцыі ўключаюць старажытнагрэчаскія творы, прынамсі, лёгка знаходзяцца навуковыя артыкулы пра тое, «як сучасная грэчаская дзяржава дасягае палітычных мэтаў праз свае спробы ўвасобіць у грамадзянах рэканструаваныя

каштоўнасці слаўнага мінулага» [5], робяцца спробы ў кірунку «даследавання сучасных слядоў, якія засталіся ад старажытнай цывілізацыі» [5].

Літаратурны канон, які, нагадаю, «нараджаецца» толькі пры фарміраванні дзяржавы, з'яўляецца самай зручнай формай, у якой дзяржава даносіць да кожнага новага грамадзяніна сваё бачанне рэальнасці і гісторыі, і такім чынам аб'ядноўвае іх. Цэнтралізаваны літаратурны працэс савецкіх часоў у гэтым плане рэалізаваў манаполію і на самую культурную памяць: «Літаратурныя тэксты прапаноўваюць магчымыя інтэрпрэтацыі мінулага і валодаюць некалькімі – часткова ўстановачнымі, часткова падрыўнымі – наратыўнымі патэнцыяламі» [3, с. 189]. Дарэчы, савецкая манапалізацыя літаратурнага працэсу надзвычайна звужала вось гэтыя «падрыўныя» магчымасці мастацкіх тэкстаў таго часу. Дэцэнтралізацыя літаратурнага працэсу і з'яўленне новых медыя пашырыла наратыўныя патэнцыялы мастацкіх тэкстаў, дазваляючы ім прапаноўваць больш разнастайныя інтэрпрэтацыі мінулага і сучаснасці.

Увядзенне пісьменніка ў канон (і такім чынам – школьную праграму) – умова неабходная, але недастатковая для фіксацыі аўтара ў масавай свядомасці. Наступны этап – гэта медыйнае суправаджэнне. Калі ў часы цэнтралізаванага літаратурнага працэсу дастаткова было фармальна згадаць пісьменніка, то ў лічбавую эпоху гэты механізм кананізацыі прасцей з тэхнічнага боку (нават неінстытуцыяналізаваныя актары могуць актуалізоўваць забытых пісьменнікаў) і складаней з сэнсавым (у XXI ст. увага – новая каштоўнасць, за якую ўсе змагаюцца). Пра гэта пісаў пачынальнік *memory studies* М. Хальбвак: «Любы гістарычны персанаж або факт, які патрапіў у гэтую [культурную – А. Б.-Ч.] памяць, адразу ператвараецца там у некаторае павучанне, паняцце, сімвал; ён набывае сэнс; ён становіцца элементам сістэмы грамадскіх ідэй» [2, с. 343]. Варта ўдакладніць, што персанаж ці факт не сам ператвараецца, не сам становіцца, яго ператвараюць і робяць людзі, часам выпадкова і натуральна, часам – знарок. З аўтарамі, чыя сувязь з сучасным беларускім кантэкстам эфемерная, з аўтарамі, чыё функцыянаванне ў літаратурным працэсе перапынялася гвалтоўна, натуральнай пераемнасці ўжо не атрымаецца. Для іх вяртання павінна быць распрацавана стратэгія па наданні сэнсаў і выяўленні сімвалаў, якія не былі закладзены самімі аўтарамі ў іх творчасць. Гэта мусіць быць стратэгія па актуалізацыі тэкстаў і асоб – з улікам часовай адлегласці і новай гістарычнай рэальнасці. Гэта задача – для цэлага калектыву літаратуразнаўцаў, журналістаў, сацыёлагаў, камунікатараў.

Некаторыя спробы работы з культурнай памяццю ў беларускім кантэксце можна адзначыць: шматгадовая рубрыка Л. Рублеўскай «Кніжны навігатор» (газета «СБ»), тэлевізійны праект «Запіскі на палях» (тэлеканал «Беларусь 3», 2018 г.), гэта актуальны праект «Суразмоўцы» (тэлеканал «Беларусь 3», вядучы Н. Гальпяровіч), хіба што апошні можа разглядацца і як складнік будучых кананізацый, бо гасцямі перадачы сталі ўсе больш-менш заўважныя сучасныя пісьменнікі, літаратуразнаўцы і крытыкі. Тут адзначаны неспецыялізаваныя СМІ, матэрыялы якіх маюць шансе патрапіць да фармальна незацікаўленага, выпадковага рэцыпіента.

Нямецкая даследчыца культурнай памяці А. Эрл прызнае вызначальную ролю СМІ ў фарміраванні і трансляцыі культурнай памяці: «Як і памяць, медыя не проста адлюстроўваюць рэальнасць, але замест гэтага прапануюць канструкцыі

мінулага. СМІ – гэта не проста нейтральныя носьбіты інфармацыі пра мінулае. Тое, што яны, здаецца, кадзіруюць – версіі мінулых падзей і асоб, культурныя каштоўнасці і нормы, канцэпцыі калектыўнай ідэнтычнасці – яны насамрэч спачатку ствараюць» [5, с. 114].

І магчыма, праблема з «недакананізаванымі» пісьменнікамі ў тым, што мала ўвесці іх у школьную праграму. Ім трэба надаць новыя сэнсы, начапіць на іх згушчаныя «цэтлікі», якія павінны быць прыдуманы ўжо для школьных падручнікаў, а не пазней – для СМІ. Магчыма, у спадчыну ад савецкай традыцыі нам засталася асцярога да такой індывідуальнасці (напрыклад, акуратна заціраецца нават бяскрыўдная ў ідэалагічным плане яўрэйскасць Змітрака Бядулі).

А. Эрл адзначыла: «Памяць на калектыўным узроўні – гэта значыць, канструяванне і цыркуляцыя ведаў і версій агульнага мінулага ў сацыякультурных кантэкстах – магчыма толькі з дапамогай медыя: праз вуснае і пісьмовае маўленне як спрадвечныя сродкі захоўвання заснавальніцкіх міфаў для наступных пакаленняў; праз друк, радыё, тэлебачанне і інтэрнэт для распаўсюджвання версій агульнага мінулага ў шырокіх колах грамадства; і, нарэшце, праз сімвалічна нагружаныя медыя, такія як помнікі, якія служаць нагодай для калектыўнага, часта рытуалізаванага ўспамінання» [4, с. 113]. Слушнасць гэтай высновы можна пацвердзіць пазіцыяй Э. Ажэшкі ў беларускім каноне. Фармальна пісьменніца знаходзіцца наўзбоч, хаця яе паасобныя творы (найчасцей аповесць «Хам») выкладаюцца і вывучаюцца ва ўніверсітэтах. Але Э. Ажэшка грунтоўна кананізавана праз «сімвалічна нагружаныя медыя» (А. Эрл) – лакальна, у Гродна, дзе ёсць вуліца яе імя, помнік і музей, яе месца ў беларускай культуры бяспрэчнае.

Магчыма, нават медыйнае асэнсаванне – не канчатковы этап кананізацыі, вельмі важна, каб адбывалася паўтарэнне, хай сабе нават фармальнае, напрыклад юбілейнае, якое выглядае пераканаўчай нагодай для звароту да асобы памерлага пісьменніка.

Уключэнне аўтараў у афіцыйны літаратурны канон і школьныя праграмы з’яўляецца неабходнай, але недастатковай умовай для іх трывалага замацавання ў масавай свядомасці. Фарміраванне літаратурнага канона цесна звязана з сацыяльна-палітычнымі працэсамі і зменамі дамінантных культурных ідэй. Сацыяльныя механізмы, такія як медыйная падтрымка, культурныя рытуалы і сімвалічныя праекты, маюць вырашальнае значэнне для актуалізацыі і ўмацавання памяці пра пісьменнікаў. Памяць пра аўтараў патрабуе не толькі рэабілітацыі ў адукацыі, але і стварэння новых сэнсаў і культурных знакаў, якія робяць іх творчасць актуальнай для сучаснай супольнасці. Літаратура як феномен культурнай памяці існуе не толькі ў тэкстах, але і ў рэцэпцыі, інтэрпрэтацыі і паўтарэнні ў грамадскім дыскурсе. У сучасных умовах лічбавай культуры магчымасці для кананізацыі і актуалізацыі аўтараў пашыраюцца, але ўзрастае і канкурэнцыя за ўвагу, што патрабуе комплекснага падыходу. Параўнанне з іншымі краінамі паказвае, што літаратурны канон – гэта інструмент фарміравання нацыянальнай ідэнтычнасці, які патрабуе пастаяннай рэфлексіі і адаптацыі.

БІБЛІЯГРАФІЧНЫЯ СПАСЫЛКІ

1. Рутц М. Адзін народ, адна мова, адна літаратура? Канцэпцыі гісторыі беларускай літаратуры ў эвалюцыйных змяненнях (1956–2010) / пер. і камент. Ж. В. Некрашэвіч-Кароткая // ТОPOS. 2022. № 2. С. 81–124.
2. Хальбвакс М. Социальные рамки памяти. М. : Новое издательство, 2007. 348 с.
3. Эрл А. Литература как медиум культурной памяти // Своими словами. 2023. № 5. С. 173–211.
4. Erll A. Memory in culture. London : Palgrave Macmillan, 2011. 209 p.
5. Petraki A. G. Reflections of Antiquity in the Greek Education of the 20th Century. URL: <https://www.ceeol.com/search/article-detail?id=31673> (date of access : 19.05.2025).

УДК 821.162.4

ГІСТАРЫЧНЫ СКЛАДНІК У РАМАНЕ П. ЯРАША «ТЫСЯЧАГАДОВАЯ ПЧАЛА»

А. У. Вострыкава

*Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт, пр. Незалежнасці, 4,
220030, г. Мінск, Беларусь, vostrikova72@mail.ru*

У артыкуле аналізуецца гістарычны складнік рамана «Тысячагадовая пчала» славацкага пісьменніка другой паловы XX ст. і сучаснасці Петэра Яраша. Вылучаюцца кампаненты мастацкай структуры твора, якія даюць магчымасць атаясамліваць яго з гістарычным жанрам: наяўнасць рэальных гістарычных асоб у якасці персанажаў, скарыстанне сапраўдных гістарычных дакументаў, зварот да адлюстравання нацыянальнай канцэпцыі гісторыі як такой і ўласна падзей славацкай, венгерскай, еўрапейскай і рускай гісторыі. Гісторыя роднай вёскі аўтара падаецца як гісторыя Славакіі ў мініяцюры, дзе ўвасобіліся ўсе балючыя праблемы, якія зазналі славакі на працягу свайго тысячагадовага існавання.

Ключавыя словы: гістарычны складнік; раман П. Яраша «Тысячагадовая пчала»; славацкая літаратура; скарыстанне гістарычных дакументаў; тэма славацка-венгерскіх стасункаў; руская тэма; чалавек у гісторыі.

Петэр Яраш (нар. 1940 г.) – славуты славацкі пісьменнік, які яшчэ ў 1950–60-х гадах змяніў характар славацкай прозы. П. Яраш мадэрнізаваў славацкую прозу, адмовіўшыся ад сацыялістычнага рэалізму. У сваіх творах ён прадэманстраваў багацце стылёвай палітры. Пераадолеў рэалізм актыўным скарыстаннем у сваёй мастацкай практыцы здабыткаў розных еўрапейскіх літаратурных і філасофскіх кірункаў, такіх, як новы раман, магічны рэалізм, экзистэнцыялізм. Самы знакаміты раман пісьменніка «Тысячагадовая пчала» быў выдадзены ў 1979 г., па ім праз чатыры гады рэжысёрам Й. Якубіскам быў зняты фільм. Рэалістычная